

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

O‘QUVCHILARDA TANQIDIY TAFAKKURNI INTELLEKTUAL LAYOQATINI ANIQLASH ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Akramova Gulbahor Renatovna,

Buxoro davlat Pedagogika institute, Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti “Pedagogika” kafedrası professori

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.006>

Annotatsiya. Jamiyatdagi global o‘zgarishlar ta’lim tizimining o‘zgarishiga turtki bo‘ladi. Bugungi o‘zgaruvchan jamiyat, ta’lim paradigmalari o‘quvchida turli vaziyatlar va kontekstlarda fikrlash, farqlash, bahslashish va tanqidiy harakat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish zaruriyatini belgilaydi. Umumta’lim maktablarida erkin va mas’uliyatli fuqarolarni shakllantirish, o‘quvchining umumta’lim maktablarida erkin va mas’uliyatli fuqarolarni shakllantirish, o‘quvchining ilk maktabga qadam qo‘ygan kundan boshlab tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam berish muhimdir. Chunki o‘quvchilar o‘zlari yashaydigan makonda kontekstlarga yuqori tezlikda tarqalayotgan axborotlarga duch keladi. Ushbu axborotlarning keraklisini qabul qilish uchun o‘quvchi tahlil qilish, tushunish, bahslashish va muammolarga muqobil yechimlarni taklif qilish, to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalari shakllangan bo‘lishi muhim. Ushbu ko‘nikmalar o‘quvchida tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Kait so‘zlar: ta’lim tizimi, ta’lim paradigmalari, o‘quvchi, turli vaziyatlar va kontekstlarda fikrlash, farqlash, bahslashish, tanqidiy harakat qilish ko‘nikmalari, rivojlantirish.

Didaktika XV asrda maktabda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni oldini olish va har tomonlama tayyorgarlikni ta’minlash maqsadida o‘qituvchi va o‘quvchi munosabatlaridagi ta’lim-tarbiya vaziyatlarini hal qilish uchun paydo bo‘lgan fandır. Yillar davomida paydo bo‘lgan texnologik taraqqiyot tufayli didaktika rivojlandi. Ya’ni zamonaviy texnologiyalar orqali o‘quvchilarga ta’lim mazmuni yangicha ko‘rinishda taqdim etilib, o‘quvchida tayanch va fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirish hamkorlikdagi faol metodlar orqali amalga oshirilmoqda. O‘qituvchi va o‘quvchi ta’lim jarayonining faol subyektlari hisoblanadi. Bu o‘quvchida ta’lim mazmunini mustaqil o‘zlashtirish, erkin fikrlash, o‘quv resurslarini ishlab chiqishda bevosita ishtirok etish, jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lish uchun yanada mustahkam va muhim bilimlarga ega bo‘lish imkonini beradi. Xuddi shunday, biz yashayotgan o‘zgaruvchan dunyoni hisobga olgan holda, ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan har bir o‘qituvchi mehnat bozori talablariga mos bilimlarga ega o‘quvchilarni tarbiyalash, kompetensiyalarini rivojlantirishda turli xil uslubiy vositalardan foydalanishi muhimdir.

Ta’lim tizimining sifat-samaradorligini oshirishda shaxsning tanqidiy fikrlash salohiyatini rivojlantirishning muhim o‘rni bor. Shaxsning tanqidiy fikrlash salohiyatini rivojlantirishning didaktik parametrlari esa mazmunan o‘quv-tarbiya jarayonining mohiyatini belgilab beradi. Shaxsning tanqidiy fikrlash salohiyatini rivojlantirishda umumiy o‘rta ta’lim mazmunining asosiy didaktik parametrlarini quyidagilar tashkil etadi:

- Milliy o‘quv dasturi;
- Davlat ta’lim standarti
- Darslik va metodik qo‘llanmalar
- Darsga qo‘yilgan maqsadlar va ularning erishganlik darajasi
- O‘qitishning ilg‘or pedagogik texnologiyalari (ta’lim shakllari, turlari va usullari)
- Olingan nazariy bilimlarning amaliyot bilan bog‘liqligi
- O‘quvchilar bilimining baholanishi

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarning turli yo‘nalishlari ichida maqsadga ko‘proq muvofiq keladigani hamkorlikda o‘qish hamda muammoli ta’lim texnologiyalari (munozara, «doira stol», muammoli yo‘nalishdagi rolli o‘yinlar, loyihalar metodi) hisoblanib, ular: axborot bilan ishlash, turli manbalardan zarur axborotlarni topish va ifodalash, ularni solishtirish, tahlil qilish va tarkibiy tuzishtirish, dalillardan fikrlar chiqarish, axborotlarni baholash, qarorlar qabul qilish, yangi g‘oyalar va yo‘llarni taklif etish, jamoada ishlashga oid muayyan malakalarni shakllantiradi.

Shuning uchun o'qitish jarayoni o'quvchilarning bilim olishi va ta'lim maqsadlariga erishishi uchun o'qituvchi bajaradigan texnikalar yoki faoliyat bilan bog'liq.

O'qitish deganda o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning mafkurasi, sifatlari va xulq-atvori, ularning bilim olishga tayyorligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan bilimlarni uzatish bo'yicha amalga oshiriladigan harakatlar, strategiyalar yoki faoliyat tushuniladi; bu bir nechta o'zaro ta'sirlarni amalga oshirishga imkon beradi: ular o'z o'qituvchilaridan olgan bilimlari; ya'ni ularning oldingi bilimlari, haqiqati va yaqin atrofdagi tajribalari (oila, do'stlar, qiziqish guruhlari va boshqalar) bilan aralashadigan turli fanlar bo'yicha bilim; tanqidiy fikrlash har bir shaxsning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi.

Ta'lim jarayoni ichki va ijtimoiy jihatdan tashkil qilinadi va rivojlanadi, buning uchun u muayyan maqsadlarga, jarayonda ishtirok etuvchi subyektlarning o'z-o'zini aks ettirish va tanqidiy fikrlashiga yo'naltirilgan va asoslangan o'zaro ta'sirni ifodalaydi. Bu har qanday muhitda boshlanadi, ya'ni maktabda u o'qitish jarayoni bilan amalga oshiriladi, o'rganishga, shaxsiyatni shakllantirishga va ijtimoiy o'zgarishlarni yuzaga keltirishga qaratilgan pedagogik strategiyalar qo'llaniladi.

O'rganishning qoniqarli tarzda o'tishi uchun o'qituvchi o'quvchilarning oldin egallagan bilimlari, ya'ni bolalarda allaqachon mavjud bo'lgan va ular o'z tajribasida egallagan barcha tushunchalar yoki bilimlarning to'planishini hisobga olishi kerak. Boshqalar bilan ijtimoiy munosabatlar yoki tajribalar natijasi; xuddi shunday, o'qituvchi turli xil, faol va jozibador o'qitish strategiyalaridan foydalanishi kerak, ular o'rganishni o'zlashtirishga rag'batlantiradilar, bu yerda usullar moslashuvchan, dinamik va interaktivlikka imkon beradi.

Shunday qilib, o'quvchida o'z konsepsiyalarini ularni o'rganishga majbur qiladigan strategiya shakllantirilsa, o'qituvchi faoliyatni yo'naltirish orqali va tartiblardan foydalanishi, tanqidiy fikrlar va pozitsiyalarni shakllantirishga yordam berishi kerak; Xuddi shunday, bu jarayon davomida o'quvchi o'rganishga bo'lgan rag'batni his qilishi muhim, bu ularning o'zini o'zi qadrlashini yaxshilaydi, shunda ular buni zavq, nekbinlik bilan bajaradilar va jarayondan zavqlanadilar.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning didaktik xususiyatlarini aniqlash uchun, bizga tanqidiy tafakkurni rivojlantirish kategoriyalarini aniqlash, ularga tavsif berishni joiz tordik.

Zamonaviy pedagogik-psixologik adabiyotlarda tanqidiy tafakkur, tanqidiy tafakkurga o'rgatish haqida ko'rgina tavsiflar uchraydi.

Psixologlar tafakkurga quyidagi ta'riflarni beradilar: u miyaning funksiyasi bo'lib, u faqat odamlarning ijtimoiy va ishlab chiqarish faoliyati jarayonida vujudga keladigan sezgilar, hislar va g'oyalar asosida rivojlanadi va rivojlanishi mumkin. Biroq, hislar, idrok va g'oyalar asosida vujudga kelgan tafakkur hissiy tasvirlarning oddiy majmuyiga aylanmaydi, u bilishning hissiy bosqichiga qaraganda ancha murakkab va sifat jihatidan yangi bilish shaklidir. Boshqacha qilib aytganda, inson hissiy bilim darajasidan mantiqiy bilim yoki tafakkur darajasiga ko'tarilishi kerak. [3]

Tafakkur maxsus tashkil etilgan materiyaning eng oliy mahsuli, obyektiv dunyoni inson miyasida hukmlar, tushunchalar, xulosalar shaklida aks ettirishning faol jarayoni; bu shaxsning ma'naviy, nazariy faoliyati bo'lib, u odamning miyada namoyon bo'ladigan obyektning ma'lum tomonlarini va xususiyatlarini ajratib ko'rsatishi va yangi bilimlarni olish uchun ularni tegishli munosabatlarga, bog'lanishlarga qo'yishidan iborat.

Tafakkur - g'oyalar harakati, narsalarning mohiyatini ochish. Uning natijasi tasvir emas, balki qandaydir fikr, g'oyadir. Fikrlashning o'ziga xos natijasi konsepsiya bo'lishi mumkin - obyektlar sinfining umumlashtirilgan aksi, ularning eng keng tarqalgan va muhim belgilari.

Fikrlash - bu nazariy va amaliy faoliyatning alohida turi bo'lib, unga yo'naltiruvchi-tadqiqot, o'zgartiruvchi va kognitiv xarakterdagi harakatlar va operatsiyalar tizimini o'z ichiga oladi [5].

Tafakkurning biologik substrakti - bu shaxs, inson jamiyati, moddiy va ma'naviy madaniyatning shakllanishi jarayonida tarixan shakllangan miya rivojlanishining yuqori darajasi.

Inson tafakkuri turli shakl va tuzilmalarda (tushunchalar, kategoriyalar, nazariyalar) amalga oshadi, ularda insoniyatning kognitiv va ijtimoiy-tarixiy tajribasi mustahkamlanadi va umumlashtiriladi.

Tafakkur tarixiy hodisa bo'lib, avloddan-avlodga o'tadigan bilimlarning uzluksizligini va shuning uchun ularni tafakkur uzviy bog'liq bo'lgan til orqali mustahkamlash imkoniyatini anglatadi [5].

Mulohaza yuritish, ya'ni, fikrlash jarayonida yuzaga keladigan barcha asosiy fikrlarni bir-biri bilan aniq va to'g'ri taqqoslash. So'zda, fikrni shakllantirishda, shuning uchun diskursivning eng muhim binolari mavjud, ya'ni, fikrlash, mantiqiy bo'lingan va ongli fikrlash. Tafakkur va til o'rtasidagi uzviy

bog‘liqlik inson tafakkurining ijtimoiy, tarixiy mohiyatini uaqqol ochib beradi.

Haqiqiy fikrlash jarayonida uning harakatlari ko‘p jihatdan bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Muammoni hal qilishda, obyektiv timsolda bo‘lmagan aqliy harakatlarni ajratib ko‘rsatish, ya‘ni, muayyan tarixiy materialga ega bo‘lgan harakatlar va tafakkur kategoriyalarida juda qiyin. Shuning uchun o‘qituvchi o‘z vazifasi bilan qanday aqliy oreratsiyalar va ularning kombinatsiyalarini shakllantirganligini aniqlash qiyin bo‘lishi mumkin [6].

Tafakkur, shaxs hayotiy faoliyatining boshqa jarayonlaridan farqli o‘laroq, ma‘lum bir mantiqqa muvofiq amalga oshiriladi. Tafakkur strukturasi quyidagi mantiqiy oreratsiyalarni ajratish mumkin: taqqoslash, tahlil qilish, sintez qilish, abstraktsiyalash, umumlashtirish, konkretlashtirish, tasniflash va tizimlashtirish.

XX asr boshlarida D.Dyui tanqidiy tafakkurni reflektiv (reflektor) tafakkur bilan tenglashtirgan edi. U buning mohiyati uzoq mulohazalar yuritishda ekanini ta‘kidlab, uning davomiyligining sababi hal etishdan avval muammoning tabiatini aniqlashga qaratilgan izlanishda deb bilgan edi. U mashq qilish yo‘li bilan insonni konstruktiv fikrlashga o‘rgatish mumkin, ayni chog‘da, bu ta‘limning asosiy vazifasidir, tarbiyaning vazifasi intellektni o‘stirish va “intizomli” aqlni shakllantirishdan iborat, deb ta‘kidlagan.

Har bir insonning tafakkuri aqliy qobiliyatlarning nisbatan barqaror tuzilishiga kiritilgan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Tafakkurdagi bu farqlar aqlning sifatleri deyiladi.

“Aql” tushunchasi “fikrlash” tushunchasidan kengroqdir. Sabab - insonga ilmiy tushunchada tafakkur va ma‘lumotlarini qayta ishlash imkonini beruvchi fikrlash shaklidir, ya‘ni, ushbu o‘ziga xoslikni keltirib chiqaradigan ichki bog‘lanishlar tizimini har tomonlama takrorlash, uning mohiyatini ochish.

Suqrot, Rlaton, Aristotel kabi mutafakkirlar o‘z savollaridan foydalanib, sabablarni tushunishga yoki aql yordamida o‘z muhitidagi vaziyatlarni aniqlashga harakat qilish bu tanqidiy fikrlashga asoslanadi. Bu atama yunoncha “kritike” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, «hukm qilish san‘ati» degan ma‘noni anglatadi. Aflotunning fikricha, faqat tarbiyalangan aql hayotning ko‘rinishini ko‘rishga tayyor; Suqrat fikricha, tadqiqotsiz hayot yashashga arzimaydi; Aristotelning fikricha, amallar haqiqatga qarab baholanishi kerak. Shunday ekan, bunday fikrlash bilim va izchillikka asoslanishi kerak, shunda u rivojlanadi va kelajakda buzilmaydi, noto‘g‘ri ma‘lumotga ega bo‘lmaydi va xolis bo‘lmaydi, shuningdek, u yoki bu ma‘lumotni qabul qilish yoki rad etishda inson o‘z fikridan foydalanadi. Bu har qanday fanda va maktabning istalgan darajasida targ‘ib qilinishi mumkin.

Aql insonning o‘z faoliyatining mohiyatini ko‘rib chiqish qobiliyati sifatida aks ettirishda ifodalanadi, aql butun madaniyatning subyektivi sifatida ijtimoiy shaxsning mulkidir. Tushunchalar nuqtayi nazaridan, ong to‘g‘ridan-to‘g‘ri idrok etish va tasvirlashda amalga oshirib bo‘lmaydigan o‘zgarishlarni amalga oshiradi. Agar bunday o‘zgarishlar obyektning yangi fazilatlarini ochsa, ikkinchisi, so‘zning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘nosida, nazariy tafakkurning o‘ziga xos natijasi va o‘ziga xos mazmuni bo‘lib, ongda idrok etish va tasvirlashning qo‘shimcha tasvirlari shakllanadi.

Demak, “aql” va zamonaviyroq “intellekt” tushunchasi nafaqat fikrlash xususiyatlarini, balki boshqa kognitiv jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ham tavsiflaydi.

Intellekt - (lotincha tushunish, bilish so‘zidan) - 1) har qanday faoliyatning muvaffaqiyatini belgilaydigan, muammolarni bilish va hal qilishning umumiy qobiliyati; 2) shaxsning barcha kognitiv qobiliyatlari tizimi: sezish, idrok etish, xotira, tasvirlash, tafakkur, tasavvur; 3) muammolarni «ongda» sinov va xatosiz hal qilish qobiliyati. Umumiy aqliy qobiliyat sifatida intellekt tushunchasi yangi hayotiy vazifalarga muvaffaqiyatli moslashish bilan bog‘liq xulq-atvor xususiyatlarini umumlashtirish sifatida ishlatiladi [7].

Fikrlashning individual xususiyatlari ushbu jarayonning o‘ziga xosligini ham, aqliy harakatning alohida bosqichlaridagi farqni ham aks ettirishi mumkin. Yaxlit fikrlash aktida psixologiya kognitiv faoliyatni o‘rganadi, uni umumlashtirish darajalari va foydalaniladigan vositalarning tabiati, ularning subyekt uchun yangiligi, uning faolligi darajasi va adekvatligiga qarab turlarga ajratadi.

Kamros o‘z navbatida, tanqidiy fikrlashni aniq va aqlga asoslangan fikrlash, aks ettirish va mustaqil fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan, har bir insonga bayonotning ishonchliligi to‘g‘risida ishonchli xulosa chiqarish imkonini beradigan fikrlash deb ta‘riflaydi. Yoki uning fikricha, biror harakat qulaymi yoki yo‘qmi. Ushbu tartibli aqliy jarayon odamlar argumentlarni baholash, qarorlar qabul qilish, hukm chiqarish va yangi narsalarni o‘rganish uchun foydalanadigan strategiyalar va mulohazalardan foydalanadi.

Demak, tanqidiy fikrlash - konsersiyalash, vaziyatlar va ma'lumotlarni tahlil qilish, g'oyalarni tartibga solish, aniqlash, dalillarni himoya qilish, kuzatish, xulosalar chiqarish aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradigan intellektual faoliyat; bu ularga o'zlarining va ular faoliyat yuritayotgan muhitning yaxshilanishini izlashda fikr yuritish va muloqot qilish imkonini beradi.

Torres va boshqalar uchun tanqidiy fikrlash subyektning biror narsaning ishonchli yoki ishonchli emasligini tahlil qilish, sharhlash, tekshirish, solishtirish va muloqot yordamida muammolarni hal qilish uchun foydalanadigan intellektual qobiliyatlarni anglatadi, lekin men har doim o'z pozitsiyasini yoki nuqtayi nazarini bildiram. Shunday qilib, bu fikrlash qobiliyatini rivojlantirish katta ahamiyatga ega, chunki u odamlarga ma'lum bo'lgan narsalarni o'ylash, tushunish va mas'uliyatli va samarali harakat qilishga yordam beradi; tanqidiy fikrlash, mavzuni o'zining oldingi bilimlaridan va amaliyotda qo'llanilgan tajribalarini tahlil qilishdan nimanidir ifodalashga majbur qiladi, qiyinchiliklarga chidamlilik munosabati qanday paydo bo'lganligini farqlay oladi va to'g'ri qaror qabul qiladi, bu esa loyihani amalga oshirishga imkon beradi.

D.Dyui fundamental bilimlarni o'zlashtirishning ahamiyatini uqitirib, fikrning tarkib topishi avval o'zlashtirilgan bilim va tajribaga bog'liqligini uqtirgan. (D.Dyui, S.L. Rubinshteyn).

Pedagogik maqsadni aniqlashtirish jarayonida tanqidiy tafakkurning aynan qanday intellektual layoqatlarini tarkib tortirishimiz kerakligini bilishimiz lozim, shu sababli tadqiqotimiz davomida tanqidiy tafakkurning mexanizmlari, intellektual layoqatlar aniqlandi, maqsadimiz o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirishdan iborat bo'lib, shu maqsadda mashqlar tizimini ishlab chiqdik. Bizningcha, intellektual layoqatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

6-jadval

Intellektual layoqatlar tarkibi

Intellektual qobiliyat tarkibi	Tavsif
Moslashuvchan intellekt	Bu fikrlash, muammoni hal qilish va mavhum fikrlash qobiliyatini anglatadi. Bu naqshlarni aniqlash, yangi muammolarni hal qilish va moslashuvchan fikrlash qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Kompetensiyaviy intellekt	Bu ta'lim va tajriba orqali to'plangan bilim, ko'nikma va tajribani ifodalaydi. Bu ilgari o'rganilgan ma'lumotlarni qo'llash, tildan foydalanish va madaniy tushunishga tayanish qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Analitik fikrlash	Bu murakkab muammolarni kichikroq qismlarga ajratish, ma'lumotlarni tizimli tahlil qilish va dalillarga asoslangan mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatini anglatadi.
Ijodiy fikrlash	bu asl g'oyalarni yaratish, keng fikrlash va muammolarga innovatsion yechimlarni topishni o'z ichiga oladi. U tasavvurni, moslashuvchanlikni va bir-biriga bog'liq bo'lmagandek tuyulgan tushunchalarni bog'lash qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Tanqidiy fikrlash	bu ma'lumot, dalillar va da'volarni faol va obyektiv baholash jarayoni. Bu dalillarning to'g'riligini baholash, noto'g'ri fikrlarni aniqlash va asosli hukmlar chiqarish qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Muammolarni hal qilish	Bu muammolarni aniqlash, aniqlash va tahlil qilish, shuningdek, samarali yechimlarni ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu mantiqiy fikrlash, torqirlik va moslashuvchanlikni o'z ichiga oladi.
Metakognition	Bu o'z kognitiv jarayonlarini bilish va nazorat qilishni anglatadi. U o'z-o'zini aks ettirish, o'z-o'zini nazorat qilish, fikrlash, o'rganish va muammolarni hal qilish strategiyalarini tartibga solish qobiliyatini o'z ichiga oladi.
Muloqot ko'nikmalari	Bu fikrlarni aniq ifodalash, faol tinglash va samarali og'zaki va yozma muloqot qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu fikrlarni ifoda etish, ma'lumotni izchil tartibga solish va muloqot uslubini turli auditoriyalarga moslashtirishni o'z ichiga oladi.

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ularning intellektual qobiliyatlarini baholash va tushunishni o'z ichiga oladi. O'quvchining intellektual qobiliyatini aniqlash va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun quyidagi qadamlar mavjud:

Kuzatish va mulohaza yuritish. O'quvchilarning darsdagi xatti-harakatlari, faolligi va o'zaro munosabatlarini kuzating. Ularning qiziquvchanlik darajasi, savol berishga tayyorligi va mustaqil fikrlash qobiliyatiga e'tibor bering. Ularning kuchli tomonlari va tanqidiy fikrlashni yaxshilash sohalari haqida fikr yuring.

Norasmiy baholashlar. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini aniqlash uchun ochiq savollar, fikrlashga undaydigan bahslar va muammoni yechish kabi norasmiy baholash usullaridan foydalaning. Ushbu baholashlar ularning fikrlash qobiliyatlari, ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyati va turli nuqtayi nazarlarni baholash qobiliyati haqida tushuncha berishi mumkin.

Rasmiy baholashlar. Tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini maxsus baholaydigan viktorinalar, imtihonlar yoki loyihalar kabi rasmiy baholashlarni o'z ichiga oling. O'quvchilarning analitik va baholovchi fikrlashlarini qo'llash, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va o'z fikrlarini samarali yetkazishni talab qiladigan baholash vazifalarini ishlab chiqish.

Rubrikalar va mezonlar. Tanqidiy fikrlash uchun taxminlarni belgilovchi aniq rubrikalar va baholash mezonlarini ishlab chiqish. Mantiqiy fikrlash, dalillarga asoslangan tahlil, ijodkorlik va samarali muloqot kabi tanqidiy fikrlash bilan bog'liq ko'nikmalar va xatti-harakatlarni aniq belgilang. O'quvchilarga o'z faoliyati haqida fikr-mulohazalarini bildirish va ularni yaxshilashga rahbarlik qilish uchun ushbu bo'limlardan foydalanish.

Differentsial ko'rsatma. O'quvchilar turli darajadagi intellektual qobiliyatlarga ega bo'lishi mumkinligini tan olish. O'quvchilarning individual ehtiyojlarini qondiradigan va ularning o'z tezligida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradigan tabaqalashtirilgan ta'lim strategiyalarini amalga oshirish. Faol o'quvchilar uchun qo'shimcha o'quv torshiriqlarini taqdim etish, rast o'zlashtiruvchilarga yordam berish.

Shaxsiy murabbiylik va fikr-mulohazalar. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini yanada samarali baholash uchun ular bilan yakkama-yakka murabbiylik va fikr-mulohaza seanslarini tashkil qilish. Shaxsga yo'naltirilgan yo'l-yo'riqlarni taklif etish, yaxshilanishi kerak bo'lgan yo'nalishlarni aniqlang va shaxsiy kuchli va qiyinchiliklarga asoslangan tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini oshirish strategiyalarini tavsiya etish.

Hamkorlik va tengdoshlarning fikr-mulohazalarini inobatga olishga o'rgatish. O'quvchilar o'rtasida hamkorlikni rag'batlantirish va tengdoshlarning fikr-mulohazalari uchun imkoniyatlarni taqdim etish. Hamkorlikdagi faoliyat va munozaralar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishi mumkin, chunki o'quvchilar fikr almashish, bir-birlarining nuqtayi nazariga qarshi chiqish va konstruktiv tanqid qilishda ishtirok etadilar. Tengdoshlarning fikr-mulohazalari o'quvchilarga o'zlarining fikrlash jarayonlarini chuqurroq tushunishlariga yordam beradi.

Doimiy baholash va taraqqiyotni kuzatish. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini muntazam ravishda baholang va vaqt o'tishi bilan ularning taraqqiyotini kuzatib borish. Yaxshilash kerak bo'lgan sohalarni aniqlash va shunga mos ravishda ko'rsatmalarni tuzatish uchun formativ baholashdan foydalanish. O'quvchilarning o'sishini nishonlang va ularga to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarishga yordam berish uchun doimiy yordam ko'rsatish.

Metakognitivlikni rag'batlantirish. O'quvchilarga o'z-o'zini anglash va fikrlash jarayonlari haqida fikr yuritishga yordam beradigan metakognitiv strategiyalarni o'rgatish. Ularga o'z fikrlashlarini kuzatish, strategiyalarining samaradorligini baholash va kerak bo'lganda tuzatishlar kiritish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berish. Metakognitiv o'z fikrlash shakllarini chuqurroq tushunishga yordam berish orqali tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi.

Tafakkurni tarbiyalash. O'quvchilarda aql va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini harakat, mashq va qat'iyat bilan rivojlantirish mumkinligini ta'kidlab, o'sish tafakkurini targ'ib qilish. O'quvchilarni qiyinchiliklarni qabul qilishga, xatolarni o'rganish imkoniyati sifatida ko'rishga va ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy munosabatda bo'lishga undash.

Ushbu strategiyalarni amalga oshirish orqali o'qituvchilar o'quvchilarning intellektual qobiliyatlari haqida tushunchaga ega bo'lishlari va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratishlari mumkin.

Tanqidiy tafakkur mexanizmi mulohaza yuritish va dalillash bilan bog'liq fikriy operatsiyalar maqsad qo'yish, muammoni ochib berish, farazni ilgari surish, dalillar keltirish, ularni asoslash, oqibatlarini bashorat qilish (prognozlash), muqobil nuqtayi nazarlarni qabul qilish yoki qabul qilmaslik kabilarni o'z ichiga oladi, bular o'z navbatida, mulohaza yuritish va dalillash jarayonini aniqlashga xizmat qiladi.

O'quvchini mulohaza yuritishga o'rgatishning bir qator ijobiy jihatlari bor. Ular quyidagilardan iborat:

Ta'lim mazmuni va ma'lumotlarni tushunishi chuqurlashadi. Mulohaza o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga va tushunchalar, tajribalar va oldingi bilimlar o'rtasida aloqa o'rnatishga undash orqali uuzaki tushunishdan tashqariga chiqishga imkon beradi.

Metakognitivlikni rag'batlantiradi. O'quv jarayoni haqida mulohaza yuritish o'quvchilarda o'z-o'zini anglash, o'zini-o'zi boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilish kabi metakognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Ular o'zlarining fikrlashlari, o'rganish strategiyalari va takomillashtirish sohalari haqida ko'proq xabardor bo'lishadi.

Shaxsiy fikr-mulohazaga egalikni rag'batlantiradi. Mulohaza o'quvchilarga o'z ta'lim sauhatlariga egalik qilish imkonini beradi. Bu ularga o'zlarining kuchli, zaif tomonlarini va Keyingi rivojlanishga muhtoj bo'lgan sohalarni tan

olishga yordam beradi, o'sish tafakkurini rivojlantiradi.

Muammoni hal qilish ko'nikmalarini oshiradi. Fikrlash orqali o'quvchilar muammolarni aniqlashlari, turli yondashuvlarni baholashlari va muammolarni hal qilishning samarali strategiyalarini ishlab chiqishlari mumkin. Ular murakkab vaziyatlarni tahlil qilish va ijodiy yechim topishda ko'proq mohir bo'ladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Mulohaza o'quvchilarni ma'lumot, taxminlar va noto'g'ri fikrlarni tahlil qilish va baholashga undaydi. Bu ularning tanqidiy fikrlash, turli nuqtayi nazarlarni ko'rib chiqish va asosli xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tanqidiy tafakkur o'z ichiga sintez, tahlil, murakkab va bir xil bo'lmagan muammo va vaziyatlarni baholashga qaratilgan asosiy intellektual bilimlarni qamrab oladi. Intellekt o'quvchilarni hayotning turli jabhalarida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalardir. Bu o'quvchilarda murakkab va tez o'zgarib borayotgan dunyoda faol harakat qilish, ongli qarorlar qabul qilish va jamiyatning faol ishtirokchisiga aylanish imkonini beradi.

Aniqlangan didaktik xususiyatlar bir nechta maqsadlarga xizmat qiladi. Birinchidan, ular faol o'rganishni rag'batlantiradilar, o'quvchilarga amaliy mashg'ulotlar, muammolarni hal qilish va mulohaza yuritish imkonini beradi. Ushbu faol ishtirok amaliy ssenariylarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini tushunish va qo'llashni yaxshilaydi.

Bundan tashqari, tanqidiy tafakkurni qo'llab-quvvatlash tizimli ko'rsatmalar va bosqichma-bosqich murakkablik orqali ta'minlanadi. Bu o'quvchilarga tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga yordam beradi.

Haqiqiy baholashlarning kiritilishi o'quvchilarning an'anaviy imtihonlardan tashqariga chiqib, real dunyo kontekstlarida tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini namoyish etishlarini ta'minlaydi. Ushbu baholash yondashuvi o'quvchilarni ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash maqsadiga mos keladi, bu yerda tanqidiy fikrlash ijtimoiy muammolarni hal qilish va asosli qarorlar qabul qilish uchun qo'llaniladi.

Turli yondashuvlarni o'z ichiga olgan holda, o'quvchilar turli nuqtayi nazarlarga duch keladilar, ochiq fikrlash va empatiyani rivojlantiradilar. Ushbu ta'sir qilish ularga turli madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstlarni ko'rib chiqishga, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini oshirishga va hurmatli muloqotni rivojlantirishga imkon beradi.

Texnologik vositalar va resurslarni integratsiyalash o'quvchilarni raqamli savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantiradi va ularga raqamli muhitda tanqidiy ravishda harakat qilish imkoniyatini beradi. Ular manbalarni baholash, ishonchli va ishonchsiz ma'lumotni farqlash va raqamli platformalar yordamida samarali muloqot qilishni o'rganadilar.

Hamkorlikdagi o'quv muhiti g'oyalar almashinuvini osonlashtiradi, o'quvchilarning taxminlarini shubha ostiga qo'yadi va turli nuqtayi nazarlar orqali tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi. O'quvchilar faol ishtirok etishni, hurmatli bahslarda qatnashishni va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishni o'rganadilar.

Nihoyat, tanqidiy fikrlashni real dunyo misollari va ilovalari bilan bog'lash o'rganilgan ko'nikmalarning dolzarbligi va amaliyligini kuchaytiradi. O'quvchilar tanqidiy fikrlash ijobiy o'zgarishlarga, axloqiy qarorlar qabul qilishga va mas'uliyatli fuqarolikka qanday olib kelishi mumkinligini tushunadilar.

Xulosa qilib aytganda, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asosida o'quvchilarni ijtimoiy munosabatlarga tayyorlashning didaktik xususiyatlarini aniqlash samarali ta'lim tajribasini ta'minlaydi. Bu faol o'rganish, izlanish, haqiqiy baholash, turli istiqbollar, texnologiya integratsiyasi, hamkorlikda o'rganish va real dunyo aloqalarini targ'ib qiladi. Bu xususiyatlar o'quvchilarni tanqidiy fikrlash, ijobiy ijtimoiy munosabatlarga kirishish va atrofdagi dunyoning murakkabliklarida harakat qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar bilan qurollantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston. 2023. – B.40. <https://lex.uz/docs/20596>

O'zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida” 2016 yil 14 sentyabrdagi O'RQ-406-sonli qonuni. <https://lex.uz/docs/3026246>

2023 yil 28 fevraldagi PF-27-son “Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risidagi.

Дьюи Дж. От ребенка - к миру, от мира - к ребенку. М.-2009. - 352 с.

Cluster D. O'qish orqali fikrlash taraqqiyoti bo'yicha xalqaro jurnal va «O'zgarish» maktubi, 2001, № 4

Pedagogika. Ensiklopediya. III jild. jamoa // Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 400 b.

Pedagogika: ensiklopediya. II jild / tuzuvchilar: jamoa.//Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 2015. – 376 b.